

היחמור הציוני

אירוס ברורמן

מאז הקמת מדינת ישראל, רשויות שמירת הטבע הוציאו לפועל כמה מבצעי השבה והעברה של חיות בר שנעלמו מהנוף הטבעי של המרחב. פרויקט השבתן של חיות בר מקראיות מוצג כאילו מטרותיו מדעיות ואקולוגיות בלבד, אך למעשה הוא משרת את הניסיון לחבר את העם היהודי בחזרה למה שמדומיין כנוף מולדתו. הניסיון להשיב חיות בר נעשה על חשבון חיים אחרים, בעיקר של פלסטינים ושל בעלי החיים המשויכים אליהם, שלעיתים קרובות אינם נחשבים ראויים להגנה

ינואר 2024

תחום האקולוגיה, המונח השבה (reintroduction) מתאר "העברה ושחרור מכוונים של אורגניזם אל תוך האזור הטבעי שממנו הוא נעלם".^[1] אף שהליך ההשבה עדיין שנוי במחלוקת ממגוון סיבות, לרבות מחיר הדמים שהוא גובה מן החיות המושבות עצמן, לנוכח שיעורי ההכחדה הגדלים סוג זה של תנועת בעלי חיים הולך וצובר תאוצה במאמצי שימור של חיות בר ברחבי העולם. פרט ליעדיהן האקולוגיים, השבות למטרות שימור בשטחי פלסטין-ישראל^[2] נגדשו משמעויות מקראיות. בעלי חיים בעלי זיקה תנ"כית קיבלו עדיפות ביופוליטית, בהיותם סמל לשיבת היהודים לארץ הקודש. כך הפך הנרטיב היודאו-נוצרי, הרואה בשיקום סביבתי שיבה לגן עדן, למדיניות ממשלתית.

את השורשים של מפעלי ההשבה הישראליים אפשר למצוא בעבודתו של האלוף (ולימים חבר הכנסת) אברהם יפה. עם פרישתו מהצבא התמנה יפה למנהלה של רשות שמורות הטבע, ובמשך 18 שנים קבע במידה רבה את סדר היום של שימור הטבע בישראל. הרעיון של השבת בעלי חיים מקראיים לארץ הקודש קסם לחוש ההרפתקנות של האלוף יפה, במיוחד מכיוון שגם היה צייד. "הציונים רצו להחזיר לישראל יהודים, ואילו אני", התבדח עם כתבת הניו יורק טיימס, "רציתי להביא חיות על ארבע ולא על שתיים".^[3] הפרויקט היה, לדידו, מעין חוק שבות שני: אם חיות אנושיות זכאיות לשוב לארץ, למה לא לאפשר זאת גם לחיות לא אנושיות? ולהפך: אם חיות מקראיות לא אנושיות יכולות לשוב, האין זה מובן מאליו שבני אדם בעלי זיקה אליהן יורשו לשוב בעצמם?

התנ"ך מונה 130 בעלי חיים (לא כולל בני אדם). מבחינת יפה, השאלה הייתה אילו מהם יש לבחור לצורכי השבה. כך תיאר דוד זלץ, אקולוג לשעבר ברשות שמורות הטבע, את תהליך הבחירה ברשות: "יפה] היה פותח את התנ"ך, ואם [החיה] הופיעה שם, הוא היה משיג אותה. הוא היה צייד. [אבל] הוא לא צד נחשים - לא דברים כאלה. הוא חיפש את החיות הגדולות שהיו מסתובבות פה, המלכותיות". יפה עצמו הסביר: "חלק [מהחיות] כבר נכחדו, וחלק היו במדינות ערב, שכידוע לך, לא היו ידידותיות במיוחד. אז התחלנו עם המינים הנגישים".^[4] כשלא היה בטוח לגבי זהותה של חיה תנ"כית היה יפה נועץ בספרו של האב טריסטרום מ-1867 *The Natural History of the Bible*. התבססותו על ספרות זו מדגישה את הקשרים ההיסטוריים בין פרויקט ניהול הטבע הציוני ובין סקרי החי, הצומח והאתרים המקראיים שערכו האנגליקנים המיסיונרים - גם כאן מתוך חזרה לעולמות הדימויים היודארונוצריים של ארץ הקודש. העובדה שראשית ההשבות בישראל גולמה בדמותו של אדם שקשר בין פעילות צבאית לניהול מדעי ובה בעת שאב לגיטימציה מן התנ"ך סללה את הדרך למשנת השימור בישראל למשך דורות. במרוצת השנים נעשו בישראל שלוש השבות עיקריות: היחמור הפרסי (*Dama dama mesopotamica*), הפרא (*Equus hemionus*) והראם הלבן או הערבי (*Oryx leucoryx*).

ימי ההשבות החלוציים אמנם חלפו מזמן, אבל פעילי שימור בישראל עדיין מזכירים את התנ"ך בניסיון להצדיק את פרויקטי ההשבה. נטייה זו תואמת את הבחנתו של לורנצו ורציני כי "לציונות, כמו לכל קולוניאליזם התיישבותי אחר, יש ארץ מובטחת, והיא רואה את עצמה כְּזו שמביימת מחדש את הסיפור המקראי".^[5] שחזור הסיפור המקראי כולל דימיון של ילידים אנושיים ונוף מולדתם, אבל הוא מגלם גם - וביתר שאת - דימיון של הצומח והחי שאמור לאכלס את הנוף הטבעי.

מאמר זה פותח בהשבה האופטימית של היחמור הפרסי ומסיים בהשבה המעודדת פחות של הצבי המצוי (*Gazella gazella*). הסיפור הראשון הוא על ניהול יזום שנועד "להשיב לחיים" מין שכבר נכחד באזור; הסיפור השני הוא על הניסיון לשמר מין קיים שנמצא על סף הכחדה. סיפורים אלו מאפשרים להבין באופן מורכב יותר את ההיבטים האקולוגיים של קולוניזציה ביופוליטית, שבספרי *Settling Nature* - שמאמר זה מבוסס על חלק מהפרק השני שלו - אני מכנה אותה "אקולוגיה התיישבותית" (*settler ecologies*).^[6] זו מתגבשת מתוך שמירה על צורות חיים מסוימות, ובפרט על חיות בר - זהו הממד הביופוליטי; אבל בקצה השני של מאמצי השימור המוגברים ניצבים מקרים של אי-הגנה, מניעת הגנה והשמדה (*annihilation*), מה שמכונה נקרופוליטיקה.^[7]

היחמור הפרסי: השבת הבמבי המקראי להרי ירושלים

לדברי נילי אבני-מגן, וטרינרית ראשית בגן החיות התנ"כי בירושלים, היחמור הפרסי - אחד ממיני האֵייל הנדירים בעולם - נחשב ליהלום שבכתר במאמצי ההשבה של רשות הטבע והגנים. המין הזה (או שמא תת-המין; המדע טרם הכריע בעניין), ששמו מופיע בתנ"ך (דברים יד, ה), נעלם כליל מתחומי פלסטין-ישראל בתחילת המאה העשרים, ובשנות הארבעים סברו שנכחד בכל העולם. אבל בשנת 1956 התגלו כ-25 יחמורים ממין זה באיראן. מאמר שהתפרסם בוול סטריט ג'ורנל בשנת 2010 תחת הכותרת "איך במבי פגש את גיימס בונד כדי להציל את האייל הינכחד של ישראל" סיפר על המשימה הבהולה של

רשות שמורות הטבע בראשותו של האלוף יפה בשלהי שנות השבעים: ללכוד ארבעה יחמורים פרסיים ולהביאם לישראל בטרם ייפול המשטר באיראן.^[8] אבל אחרי שהארבעה נלכדו, הווטרנר הראשי של איראן סירב להתיר את הובלתם לישראל. הבקשה אושרה לבסוף רק אחרי שנרשם כי מדינת היעד היא הולנד. בדצמבר 1978 הועמסו היחמורים על טיסת אל-על האחרונה מטהראן, יחד עם חפצי הערך של יהודים שנמלטו מן המשטר האסלאמי החדש. בישראל הוצגה משימת ההצלה כהצלחה צבאית, אף שהיה אפשר לראות בה הברחה בלתי חוקית של מורשת תרבותית מארץ המקור של היחמורים. בחוברות הצבעוניות שהופקו לרגל האירוע בגן החיות התנ"כי בירושלים הודגש רק אומץ ליבם של אנשי הסביבה הישראלים מול הסיכון שנסקף ליחמורים מצד המשטר האסלאמי באיראן.

עד מהרה התברר שכל ארבעת היחמורים שהוברחו היו נקבות, והפרויקט כולו - שהתבסס על ייסודו של גרעין רבייה בשבי - היה עלול לרדת לטמיון. כדי להתגבר על הבעיה אותרו ויובאו בדחיפות מרבית שני זכרים מגן החיות אופל בגרמניה. ששת היחמורים הללו הפכו למייסדיה של אוכלוסיית היחמורים בישראל, ובשנת 2021 היא כבר מנתה יותר מ-300 פרטים בטבע ושתי אוכלוסיות נוספות בשבי. השחרור הראשון של היחמורים משביים נעשה בשמורת החיבר שבכרמל בשנת 1996, כמעט עשרים שנה אחרי תחילתה של תוכנית הרבייה שם. גן החיות התנ"כי בירושלים הצטרף למאמצי ההשבה ב-1997, והחל בשחרור יחמורים ב-2005. מאז הושבו 162 יחמורים לשמורת נחל שורק בהרי ירושלים,^[9] ואחרי שנות מאמץ מרובות נעשה גן החיות התנ"כי לבעליו הגאה של עדר השבייה הגדול בעולם של יחמורים פרסיים.

השבת היחמורים באזור ירושלים הייתה מאתגרת במיוחד. אחד המכשולים שלא נצפו מראש היה הרכבת מירושלים לתל אביב, שמדי פעם הייתה דורסת יחמור. בעיה נוספת הייתה כלבים מתפראים שנזנחו על ידי בעליהם. הכלבים האלה "גומרים את היחמורים כמו כלום", במילותיו של שי דורון, מנכ"ל גן החיות התנ"כי לשעבר. "הכלבים לא שייכים לכאן", התלונן בשיחתנו. "הם משהו שאנחנו, בני האדם, הבאנו לטבע". דורון זעם על הסירוב הראשוני של רשות הטבע והגנים להתיר לגן החיות להרוג את הכלבים, ובתגובה הקפיא את כל פעולות ההשבה של היחמורים.

זאת לא הייתה הפעם הראשונה שמדינת ישראל נדרשה להריגתם המרוכזת של כלבים מתפראים, וכך של תנים וזאבים. הרעלה המונית של טורפים ממשפחת הכלביים נעשתה לראשונה עוד בשנות החמישים, במטרה לבער את מחלת הכלבת. מאוחר יותר נהגו בעלי עדרים לטמון רעל בגוויותיהן של פרות כדי להרוג תנים, שועלים וכלבים מתפראים על מנת שלא יצודו עגלים.

כשהסכימה לבסוף רשות הטבע והגנים לפעול בעניין, היא הצדיקה את הריגת הכלבים ("דילול", בלשונם של אנשי הרשות) בהיותם מתפראים, כלומר לא ביתיים ולא פראיים. מידת פראיותם של כלבים אלו הייתה בעייתית מבחינת תחולתו של החוק, שכן המערכת המשפטית בישראל מבחינה בין חיות בית לחיות משק וכל קטגוריה מנוהלת בידי רשויות שונות תחת חוקים ותקנות שונים: משרד החקלאות אחראי על חיות משק, ואילו המשרד להגנת הסביבה אחראי על חיות הבר. בפברואר 2022 החלו שני המשרדים, וגופי ממשל אחרים, לשתף פעולה במסגרת "הפורום הממשלתי לבריאות אחת". הפורום

הזהיר מפני סכנות הכלבים המתפראים - רק במרחב הדרום תועדו כשלושים אלף מהם - וטען כי אין להחזיר כלבים ללא בעלים לשטח הציבורי. אם תמומש המלצתו זו, פירוש הדבר יהיה גזר דין מוות מטעם המדינה למרבית הכלבים המתפראים.

בפברואר 2018 הצטרפתי לאבני-מגן כאשר השיבה שמונה יחמורים (שתי נקבות ושישה זכרים) לשמורת נחל שורק. בשעות הבוקר המוקדמות היא הרדימה את היחמורים והצמידה לצווארם משדרי מעקב. הדקות שחלפו מהרגע שבו נפתחו התיבות והיחמורים יצאו מהן בצעדים מהוססים ועד שהפנו לנו גב ודילגו משם היו מרגשות למדי עבור כל מי שנכח במקום. היחמורים פסעו לאט וברגליים מתנודדות אל מחוץ לתיבות, שסימלו את חיי השבי שלהם, ויצאו אל מתחם האקלוס המוגן, שם יאכילו אותם ויעקבו אחריהם עד שיוחלט שאפשר לשחררם לטבע "ממש", כלומר לשמורת הטבע. בשמורה הם כבר לא יקבלו מאנשי הרשות אספקה שוטפת של מזון, מים וטיפול רפואי, אבל מיקומם ינוטר והרשות תתערב אם ייקלעו למצוקה. פיקוח אינטנסיבי כזה הולך והופך שכיח ברחבי העולם, ומביא מנהלי שימור לשקול מחדש את הדיכוטומיה שבין ניהול סביבות טבעיות (in situ) ובין ניהולן של חיות בשבי (ex situ).^[10] יש הטוענים ששמורות טבע הן למעשה גני חיות גדולים, או שהן עתידות להפוך לכאלה בקרוב.^[11]

כששאלתי את אבני-מגן אם גם היא מתרגשת כאשר היא משחררת אל השמורה את היחמורים שטיפלה בהם לאורך זמן, היא סיפרה שחוויה זו הייתה אחת הסיבות העיקריות שהביאו אותה לעבוד בגן החיות. עם זאת, היא הודתה שקשה לה לשחרר את החיות כשהיא יודעת שכארבעים אחוזים מהן ימותו בתהליך השחרור, ושהן תמיד מעדיפות להישאר בגן החיות ומסרבות לעזוב. עבור וטרינרית שמטפלת בבעלי חיים באופן אינטימי ויומיומי, תהליך ההשבה רחוק מלהיות רומנטי, הן מבחינה רגשית הן מבחינה אתית. אולם מתוך עבודתה כאשת שימור, הסבירה אבני-מגן, היא מבינה את הצורך להקריב פרטים ממין מסוים למען הישרדותו של המין. אולי היחמורים הרגישו את הקונפליקט הפנימי של המטפלת שלהם, כי גם הם לא נראו נלהבים במיוחד בזמן ההשבה.^[12] מאוחר יותר סיפרה לי אבני-מגן שהם גם סירבו לעזוב את מתחם האקלוס שבתוך שמורת הטבע, רמז לכך שמאחורי הסיפור שובה הלב על טיפול ושחרור עשויה להסתתר אלימות כלפי בעלי החיים הללו.^[13]

אחד המוטיבים הנפוצים בעולם שמירת הטבע הוא זה הרואה בגני חיות מעין תיבות נוח המשמשות להצלה של מינים בסכנת הכחדה ושל בתי הגידול ההיסטוריים שלהם. את המוטיב המקראי הזה אפשר להבין כפשוטו בהקשר של גן החיות התנ"כי בירושלים. כאן, יצורים מקראיים (לרבות במבים חמודים) מוחזקים בשבי לקראת השבתם לארץ הקודש בידי "נוח", שהוא במקרה זה אבני-מגן, הווטרינרית של גן החיות. המנהלים והמדענים העובדים בהשבת היחמורים לטבע מדגישים שהעניין היחיד שלהם הוא אקולוגי, ובשום אופן לא דתי או פוליטי.^[14] אבל דווקא ה"מדעניצייה" של הפרויקט - הפיכתו לסיפור קוסמופוליטי שמתמקד במאבק הגלובלי להצלת המגוון הביולוגי על פני כדור הארץ - היא שמצדיקה ומנרמלת את ההחלטה המקורית להרבות ולשחרר את החיה הספציפית הזאת ולא אחרות; שהרי בפועל, החלטה זו נבעה מגחמותיו של איש צבא והונעה בידי מערכת הדימויים הציונית של שיקום המקראיות - כלומר היהודיות - של הנוף.

כדי להבין מדוע פרויקט ההשבה התנ"כית מושך אנשי צבא וסביבה כאחד (לרבות אנשי צבא שהפכו לאנשי סביבה), חשוב להביא בחשבון את הקשר בין נוף לכוח. ההיסטוריון גבריאל פיטרברג טוען כי נרטיב־העל של הציונות התבסס על שלושה יסודות שנכרכו זה בזה: שלילת הגלות, השיבה לארץ ישראל והשיבה להיסטוריה. על פי פיטרברג, "שלילת הגלות מבססת המשכיות בין עבר עתיק, שבו התקיימה ריבונות יהודית בארץ ישראל, ובין הווה שמחדש את הריבונות הזאת ביישובה מחדש של פלסטיין". התפיסה הזאת נובעת מהנחת היסוד הציונית שלפיה "מאז ומעולם היו היהודים עם טריטוריאלי".^[15] ההתיישבות הציונית מעולם לא התכוונה להגשים שליטה קולוניאלית באוכלוסייה ילידית גדולה; מטרתה הייתה להשתלט על עוד אדמה.^[16] מסיבה זו, פרדיגמת הקולוניאליזם ההתיישבותי רלוונטית במיוחד להבנת מרכזיותו של ההיגיון הטריטוריאלי של הציונות. כאמור, הפרויקט של השבת חיות בר מקראיות למערכת האקולוגית של פלסטיין־ישראל מבקש לשוב ולחבר את העם היהודי למולדתו הטריטוריאלית.

אבל השבתן של חיות בר שנעלמו עושה דבר נוסף, והרבה פחות מובן מאליו: היא משנה את הנוף הטבעי באזור ההשבה. אקולוגים ישראלים מציינים בהקשר זה ש"השבות של בעלי חיים בעקבות היעלמותם או הכחדתם בטבע הן היבט מרכזי בשיקום המערכת האקולוגית".^[17] היסטוריונים של הסביבה כבר הכירו בתפקיד העצום שהיה לחיות הבית והמשק, הצמחים והפתוגנים של תושבי אירופה בטרנספורמציה של נופי העולם החדש,^[18] אך במקרה של פלסטיין־ישראל, אקולוגיות ההתיישבות אינן מיוצרות רק באמצעות חיות משק אלא גם באמצעות חיות בר. אין ספק ששינוי הנוף בידי היצורים הללו הוא אקולוגי, אבל הוא גם ניהולי - הוא מאפשר ומצדיק פיקוח הדוק יותר על המערכת האקולוגית בידי אקולוגים מטעם המדינה. כדי שההשבות יצלחו, מנהלי השימור צריכים לנטר את התנועה העונתית והשנתית של היחמורים בשטח. ואף שהמשימות הללו בלתי מזיקות לכאורה, הן פועלות מעבר לייצור ידע מדעי: הן מספקות שליטה במרחב ובזמן. בעל החיים שהושב לטבע נעשה זרועה הארוכה של המדינה, תזכורת לנוכחותה הקבועה בנוף. גופם ותנועתם של היחמורים במרחב שולחים את המסר הלא מילולי הברור שמכיוון שהנוף הזה עובר שינוי, מסורות פלסטיניות של ציד, רעייה וליקוט צריכות להשתנות כעת כדי לקבל ולהכיל את העולים החדשים־ישנים אל הארץ הישנה־חדשה - אלטנוילנד. היחמורים המושבים על ידי מדינת ישראל משמשים אפוא סוכני נרמול, טכנולוגיה שהופכת את מדיניות השימור הישראלית לבנאלית, בלתי מזיקה ואף טבעית, וכך גם את שליטתה הקולוניאלית במרחב ואת מערכות הדימויים ההתיישבותיים שלה.^[19] בסופו של דבר, ניטורם של בעלי החיים משנה לא רק את הבנת הדרכים שבהן חיות אינדיווידואליות ואוכלוסיות של בעלי חיים משתמשות בקרקע, אלא גם את יכולתם של מנהלי השימור להשית תביעות מסוימות על הקרקע הזאת. מעקב דיגיטלי מאפשר ליצור "קרטוגרפיה של חיות בר" - מיפוי של תפוצת מינים שמאפשר אמצעי שימור אפקטיביים וממוקדים. הסופר ההודי אמיטב גוש משתמש במונח terraforming לתיאור הפרקטיקה הקולוניאלית של שינוי מרחבי נוף גדולים כך שיהלמו מערכת דימויים אידיאלית. הוא מתאר את הפרקטיקה הזאת כמלחמה "שלובר לא נלחמים בה באמצעות רובים וכלי נשק, אלא באמצעות שינויים סביבתיים נרחבים יותר".^[20] מן האלימות הטבועה באקולוגיה ההתיישבותית מושפעים לא רק בני אדם, אלא גם יצורים חיים אחרים. בהקשר זה, אפילו היחמורים - שחיהם זוכים לעדיפות משום שהם מקדמים את השליטה הקולוניאלית במרחב - עוברים חפצון ודיכוי.

תפיסתה של פלסטין כ"אדמה ריקה" (*terra nullius*)^[21] - כלומר כאזור שומם ללא בעלי חיים ראויים לשימור וללא בני אדם, אלה המתורבתים לפחות - סיפקה את ההצדקה הבסיסית להשבתן של חיות בר שנחשבו ילידיות (native) בידי מי שראו עצמם כילידים, ומתוך כך כמי שאחראים באופן אותנטי להצלת החיות הילידיות ולהשגחה עליהן. בה בעת, תפיסת המתיישבים את המרחב כ"אדמה ריקה" גם שימשה הצדקה להקרבת חייהם של מי שערערו על התוכנית הטבעית הזאת, בין שהיו אלה כלבים מתפראים ובין שהיו יחמורים, במקביל לחיסולן של מסורות פלסטיניות מקיימות חיים של ציד ולקטנות. כך, שימור הטבע מהווה צורה של נישול מרחבי.

מתן שמות ודילול ב"ארץ הצבי"

הריגה חוקית ומוצדקת של בעלי חיים מסוימים היא הצד השני של הגנה מוגברת על חיות בר (ועל חיות בסכנת הכחדה בפרט). כפי שכבר צוין, הצד האחר הזה של הביופוליטיקה - של "עשיית החיים" - נקרא נקרופוליטיקה, או "עשיית מוות". בהקשר זה, אף שהחוק הישראלי מגן על כל חיות הבר, רשות הטבע והגנים מוסמכת להעניק היתרים כלליים ופרטניים להריגה של מינים מסוימים, למשל כאלה שמסווגים כמינים "פולשים" או "מזיקים" (חזירי בר הם דוגמה לכך). לצד חיסולם העקבי של מינים פולשים, רשות הטבע והגנים מבצעת גם פעולות הרג אחרות למטרות שימור. דוגמה פחות ידועה של הפרקטיקה הזאת היא השימוש בה בהקשר של הצבי המצוי (*Gazella gazella*).

הצבי, שהפך לסמל אולטימטיבי להגנת טבע בישראל, יקר לפלסטינים ולישראלים כאחד. ספר דניאל מזכיר את ארץ הצבי פעמיים בהתייחס למרחב הגיאוגרפי הזה.^[22] בדיקות גנטיות שבוצעו ב־2015 הוכיחו שהצבי המצוי הוא מין נבדל מבחינה גנטית, ושהוא אנדמי לישראל ולגדה המערבית. בעקבות זאת, המין החדש סווג ברשימה האדומה של איגוד השימור העולמי (IUCN) כמין בסכנת הכחדה.^[23]

מאחר שהצבי שרד משני עברי הקו הירוק, אפשר היה לצפות שמדינת ישראל והרשות הפלסטינית ישתפו פעולה סביב מאמצי השימור שלו. אולם תחת זאת פרץ ויכוח סוער בשאלה איך ראוי לקרוא למין החדש שמוליק ידוב, איש החברה להגנת הטבע, הסביר ש"במקור קראו לצבי באנגלית Palestine mountain gazelle, אבל [פעילי שימור ישראלים] הזדעקו 'איך אפשר?! צפע יכול להיות פלסטיני, אבל לא הצבי'". כששאלתי את ידוב איזה שם העדיפה מדינת ישראל לתת לצבי, הוא השיב: "הכול, רק לא פלסטיני".

הבחירה בשמות היא נדבך מרכזי בעבודת השימור. בהקשר הישראלי, קביעת שמות עבריים למקומות ולמינים מקומיים של צומח וחי היא מפעל ממלכתי שיזם דוד בן-גוריון. שיום האתרים הגיאוגרפיים נוהל בידי ועדת השמות הממשלתית, שהוקמה ב־1950, ואילו השיום והמינוח בתחום הזואולוגיה והבוטניקה נוהל בידי האקדמיה ללשון העברית, שהוקמה ב־1952. מכיוון ששמות בעלי חיים משמשים כסמלים וכדמויות טוטמיות של צד זה או אחר, עליהם לבטא קרבה ברורה לצד ה"נכון". הליך השיום מייצר היררכיה ביופוליטית בין בני האדם לבין עצמם וביניהם לבין שלוחיהם הלא אנושיים. לכן, למשל, פלסטינים יכולים לשאת שמות של נחשים אבל לא של צבאים: בארץ הצבי המקראית, מה יכול להיות פוליטי יותר מן המעשה האלוהי של קריאת בעלי חיים בשם?

לדברי עמית דולב, אקולוג מחוז הצפון ברשות הטבע והגנים, כאשר כבשה ישראל את רמת הגולן ב־1967 "כמעט לא היו שם חיות" שהיה אפשר לקרוא להן בשם. "קיבלנו את האזור ריק", סיפר לי, ודבריו מזכירים את תפיסת "האדמה הריקה" האופיינית כל כך למשטרים קולוניאליים ברחבי העולם. דולב סיפר שתושבים דרוזים שחיו בעשרות כפרים סוריים ברחבי הגולן "הרעילו וצדו" את מרבית החי באזור - ביטוי לנרטיב שלפיו הילידים המנושלים (כאן תושבי הגולן הסורים) אחראים להרס הסביבה הטבעית. בשנות השבעים לכדה הרשות 450 צבאים מאזור הגליל ושחררה 300 מהם באתר יחיד בגולן. השאר "לא שרדו את התהליך", סיפר דולב, והסביר ש"כשלוכדים אותם הם נכנסים להיסטריה". סיפור זה מדגיש שוב את מה שידוע היטב למנהלי שימור: שהצלה של מין כרוכה לעיתים קרובות בהריגה של פרטים רבים, לא רק מקרב בני אותו מין ("שווי מין") אלא גם מקרב מינים אחרים, והם מוקרבים כחלק מן הפרויקט. במקרה זה, כשליש מהצבאים מתו עוד לפני שההשבה החלה בשטח.

אבל מה שרשות שמורות הטבע לא הפנימה באותה עת, היה שההיעדר הכללי של בעלי החיים בגולן פירושו גם היעדר ספציפי יותר של טורפים. באין גורמים מגבילים כלשהם, בתוך עשר שנים גדלה אוכלוסיית הצבאים בגולן מ־300 ל־5,000 פרטים. החוואים בגולן לא התלהבו במיוחד מהתפוצצות אוכלוסיית הצבאים. הם התלוננו על הנזקים שהצבאים גרמו ליבוליהם, ופנו לבית המשפט בבקשה שיורה לרשות לדלל את האוכלוסייה. "לרשות לא נותרה ברירה", אמר לי דולב. "דילול" הצבאים החל ב־1985 ונמשך עד 1993.

כדי לאזן בין טורפים לנטרפים החליטה הרשות לדלל שוב, הפעם את הטורפים. משנת 2010 ועד שנת 2021 הרגה רשות הטבע והגנים יותר מאלף תנים בגולן מדי שנה. מדי פעם היא הורגת גם זאבים אפורים. במסגרת מאבק הכוחות בין תנים, זאבים, צבאים, חקלאים וחוואים בגולן, התושבים המקומיים לקחו כאמור את העניינים לידיהם והרעילו גוויות בקר כדי למנוע מן הטורפים לצוד עגלים. הגוויות המורעלות אמנם נועדו לאוכלוסיית הטורפים הכלביים, אבל ב־2019 מתו הנשרים האחרונים בגולן אחרי שאכלו מהן.

כפי שעולה בבירור מסיפור ההגנה על צבאי ישראל לרוחב הספקטרום שבין הביופוליטי לנקרופוליטי, אלימות מובילה לעוד אלימות, והתערבות אנושית דורשת עוד התערבות.

ציד חוקי ובלתי חוקי בארץ המובטחת

פרט ל"חיסול" ו"דילול", דרך נוספת להרוג בעלי חיים כחלק מן הסדר הנקרופוליטי של ניהול השימור היא ציד. פעילי השימור המודרניים הראשונים היו ציידים.^[24] גם מנהלה רב ההשפעה של רשות שמורות הטבע היה צייד בעצמו. אבל בניגוד לסביבות קולוניאליות התיישבותיות רבות אחרות, בפלסטיין-ישראל הצייד יצא מן האופנה במהירות. למעשה, החוק להגנת חיית הבר משנת 1955 אסר על ציד מכל סוג שהוא, גישה חסרת תקדים לשעתה.

ההיסטוריה של הגנת הטבע בישראל כרוכה לבלי התר בתולדות הציד, ושתי המערכות הללו - שימור וציד - התפתחו בצד נוכחותה הצבאית החזקה של ישראל. כפי שכותב אלון טל, "התברר שהבעיה העיקרית היא הצבא, שברשותו היו מרבית כלי הנשק במדינה, אך היה עדיין לא ממושמע במקצת".^[25] הנשק שימש בין השאר לציד בלתי מרוסן של צבאים. בקשה שהפנתה קהילת שומרי הסביבה הצעירה לאלופי הצבא הצליחה להביא לפקודת מטכ"ל משנת 1951 שאסרה כליל על ציד צבאים.

הציד הלא מרוסן שביצעו חיילי הצבא הישראלי בראשית ימי המדינה כבר נשכח. כיום, ההיעלמות ההמונית של חיות בר מהאזור מיוחסת בראש ובראשונה לציד לא חוקי בידי קהילות מקומיות לא יהודיות, וכן בידי תאילנדים העובדים בחקלאות משני עברי הקו הירוק. הגיאוגרף רודריק נוימן כותב כי באפריקה הציידים "מבצעי הפשע" מתוארים כקולקטיב של נבלים ואילו הפקחים מובחנים כיחידים ומתוארים כגיבורים.^[26] תיאור זה עולה בקנה אחד עם ניתוחה של הסוציולוגית ננסי לי פלוסו על כך שדווקא פעילי השימור בקניה הם שזוכים לאידיאליזציה כגיבורים הנלחמים במקומיים כדי להגן על הטבע, אף שהאחרונים הם ש"חיו לצד חיות הבר במשך אלפי שנים עד שאדמותיהם הופקעו בידי סוכנויות ממשל קולוניאליות בנות זמננו והוגדרו כשמורות טבע".^[27] הגיאוגרפית אליזבת לנסטרומ כותבת ברוח דומה:

עד שנות השמונים, [ו] כחלק מרטוריקת השימור הרשמית והפופולרית, התפשטה בהדרגה התפיסה שחיות הבר שייכות לקהילה מוסרית מורחבת, ואילו ציידים לא חוקיים הוכפשו ונתפסו כאכזריים ופגומים מוסרית. הנחות כאלה הוליכו לעמדה המסוכנת שהגנה על הטבע היא "מלחמה צודקת", וכך נורמלו פרקטיקות צבאיות כמו מדיניות ירי בו במקום. אלימות ומיליטריזציה הקשורות בהגנה על הטבע נשענות אפוא על הבניות דיסקורסיביות של "אויבי" השימור ולא רק על נשק והכשרה צבאית.^[28]

פעילי שימור ישראלים משני עברי הקו הירוק אמנם אינם מיישמים בדרך כלל את מדיניות הירי שמתארת לנסטרומ, אך הם מוקיעים את מסורות הציד ורואים בהן את הסיבה המרכזית לירידת מספר הצבאים באזור. פני ג'ונסון, חוקרת אמריקאית שמתגוררת ברמאללה זה כמה עשורים עם בן זוגה הפלסטיני, מספקת נקודת מבט מפתיעה על הנושא: "ציד, ובפרט של צבאים וציפורים, מושרש במסורות פלסטיניות ותיקות", היא כותבת. "היתרון היחיד של התקופה שקדמה לאוסלו, שבה הכיבוש הצבאי הישראלי היה ישיר ועל פלסטינים נאסר להחזיק נשק, הייתה הירידה החדה בציד בשטחים הכבושים".^[29] ואמנם, מרבית הפלסטינים אינם זכאים לשאת נשק.

ג'ונסון מתייחסת גם לאופנה החדשה שבמסגרתה תיירים עשירים מן המפרץ מגיעים לפלסטין לצורכי ציד ספורטיבי, תופעה שמאיימת עוד יותר על האוכלוסייה המוגבלת ממילא של צבאים באזור. בספרה היא מתארת כיצד ראתה בשנת 2016 "תריסר צבאים מתים שנקשרו על מכסי המנוע בשיירת רכבים של ציידים עולצים, חלקם עם לוחיות רישוי קטאריות, שחצתה את הגבול מירדן לסוריה". ג'ונסון מתנערת לחלוטין ממעשים אלו, אף שהיא מבינה מדוע לפלסטינים, ובהם חבריה וקרובי משפחתה, חשוב להמשיך לצוד למרות האיסור שמטילה לא רק ישראל אלא גם הרשות הפלסטינית.

מתנחל יהודי מהבקעה שערך לי סיור ברחבי חוותו טען בפניי שעדר הצבאים שחי באזור יודע בדיוק היכן נמתחים גבולות נחלתו. הם מבינים, הסביר, שכל עוד הם נשארים בתוך הגבולות האלה הם מוגנים מפני ציידים פלסטינים. הוא גם סיפר לי על הזאבים והצבועים ואמר שאינם חששנים כמו הצבאים, ושהם מתקרבים לרכבים ישראלים כי הם "יודעים" שלא יאונה להם כל רע. בבחירתם להישאר בתחומי האדמות היהודיות או להתקרב רק לישראלים, הצבאים, הצבועים והזאבים הטמיעו את הגבולות והזהויות הפוליטיים אל תוך אקולוגיות התנועה שלהם במרחב. חלק מאנשי רשות הטבע והגנים שאיתם דיברתי פירשו את ההתנהגות ההשרדותית הזאת כשיפוט נורמטיבי מצד בעלי החיים לגבי הנאורות הישראלית. מתברר אפוא שבעלי החיים אינם משמשים כאן רק כטכנולוגיית שליטה התיישבותית, אלא גם כהצהרה חיה בדבר הלגיטימציה והעליונות של תביעת הבעלות הציונית על האדמה.

הגם שבמקרה זה הצבאים נשארו בגבולות האזור המוגן מתוך בחירה, במקרים אחרים לא נותרת להם ברירה. ידוב הסביר שצבאים רבים נלכדים בין ההתנחלויות לגדר הפרדה; לדבריו, כאלף מתוך 4,500 צבאים שחיים בישראל לכודים במתחמים סגורים. אפילו בעלי חיים כמו הצבאים, שזוכים לעדיפות ומפיקים תועלת מן האקולוגיה ההתיישבותית, חווים אלימות בגלל האלימות הנרחבת יותר שאותה מפעיל משטר ההתנחלות על הנוף, למשל באמצעות קיטוע בית הגידול שלהם, המוגבל ממילא. אף שמותן של חיות מוגנות למען השמירה על ביטחון המדינה אינו ייחודי לפלסטין-ישראל - ניהול הגנת הטבע ברחבי העולם רווי באלימות נקרופוליטית כזו - כאן האלימות מועצמת על ידי דינמיקות של קולוניאליזם וכיבוש.

אלימות ירוקה

בשנת 2020 קבעה קבוצת זואולוגים ישראלית כי הגידול בציד, וההצטמקות והקיטוע של בתי הגידול של הצבאים, הם הסיבות העיקריות לצמצום מספרם באזור. כמו אנשי רשות הטבע והגנים שאותם הזכרתי קודם לכן, גם הזואולוגים ציינו שחולשת האכיפה המשפטית בישראל מעודדת ציד בלתי חוקי. כדי להיאבק בבעיה הם קראו להטיל סנקציות קשות יותר על ציד לא חוקי:

כדי לצמצם את הציד הלא חוקי יש להכשיר ולצייד בציד מיוחד פקחים מטעם רשות הטבע והגנים כדי שיוכלו לאתר ציידים ולעצור אותם. את החוקים הקיימים יש לשנות כדי שיכללו עונשי מאסר מינימום חובה על ציד בלתי חוקי. כן יש לפתח תוכניות חינוך לקידום ההגנה על הטבע באזורים שבהם שכיחות הציד הבלתי חוקי גבוהה יותר.^[30]

קריאתם זו של מדענים ישראלים לשיטור תקיף יותר מצד פקחי רשות הטבע והגנים עולה בקנה אחד עם תגובות שלטוניות במקומות אחרים בעולם, למשל זו שבדרום אפריקה בעקבות הגידול המהיר בציד לא חוקי של פילים וקרנפים. האקולוגים הפוליטיים בראם בושר ורוברט פלטשר מבקרים את התגובות הללו, וטוענים ש"ההיקף הנוכחי של ההגנה האלימה על המגוון הביולוגי, קנה המידה הרחב שבו היא מתבצעת וההצדקה הרטורית הניתנת לה הם חסרי תקדים בתולדות השימור הגלובלי".^[31] הם משתמשים במונח "מלחמות ירוקות" כדי לתאר את "ההתעצמות של רמת האלימות ואת השינויים בניהול הסביבתי שאותם היא מסמלת". רוזלין דאפי ועמיתיה מזהירים גם הם מפני המיליטריזציה של

השימור. בלשונם, "מתוך הבהילות החדשה להציל מינים מפני הכחדה, רבים מקרב המבצעים, קובעי המדיניות והמקדמים של המיליטריזציה הנוכחית לא הקדישו תשומת לב מספקת למגרעות הפוטנציאליות ולהשלכות ארוכות הטווח של הסתמכות על אסטרטגיה כזאת".^[32] מנקודת מבטם של המבקרים, ההתמודדות עם ציד לא חוקי דורשת להכיר תחילה בפערים כלכליים ובעוולות קולוניאליות. אחרת, "השימוש באסטרטגיות כוחניות ואלימות למטרות שימור עלול לחבל בהשגת המטרה, ולא לפז את המשמרים להסלים את האלימות - דינמיקה שעלולה לחתור תחת היעדים הרחבים יותר של השימור".^[33]

לנסטרם כותבת שבדרום אפריקה פעילי שימור "מגיעים זה מכבר עם רקע צבאי, וגם כיום הצבא והמשטרה הם מוקדים חשובים לגיוס פקחים, לאור המשמעת והמיומנויות הצבאיות שנחוצות לשיטור אפקטיבי בתחום ההגנה על חיות הבר".^[34] בפלסטין-ישראל, המתח בין אנשי השימור לציידים מחריף עוד יותר לנוכח החיבור החזק ממילא בין רשות הטבע והגנים ובין הצבא הישראלי. למעשה, רבים מאנשי הרשות הם קצינים במילואים, והפקחים ואנשי השטח - שרובם ככולם גברים - בדרך כלל מתחילים את הקריירה המקצועית שלהם בצבא, מה שמעצים עוד יותר את הסממנים הצבאיים של הארגון. הצד האחר של המיליטריזציה של הטבע הוא ה"הורקה" (greening) של חילות היבשה והאוויר, ושלל הדרכים שבהן היא מנורמלת ומתוארת כטבעית. בשנת 2014 הוקם "צבא ההגנה לטבע", יוזמה משותפת בין ארגוני שמירת טבע ישראלים ובין הצבא. ישות זו ביצעה עשרות מבצעי סביבה, ובהם הצלה של גוזלי נשרים ושינוי נתיבי טיס כדי שלא לפגוע בציפורים. כך, שמירת הטבע מצד הצבא הישראלי מקבלת תוקף של "טבע שני".

הגיאוגרף פרנסיס מאסה, שערך מחקר אתנוגרפי על מאבק בציד "לא חוקי" במוזמביק, בחן את שגרת העבודה של הפקחים השומרים על אזורים מוגנים ועל חיות הבר שבתוכם. לטענתו, אף שרבים מהפקחים "עשויים להרגיש שלא בנוח ברמה האישית לגבי הפעלת אלימות, הרשות הניתנת להם להפעיל אלימות או להימנע ממנה מוסמכת, מתאפשרת ומוגבלת בידי המבנים הנורמטיביים והמשפטיים של אכיפת חוקי השימור שהם פועלים במסגרתם".^[35] לכן, "הביקורת צריכה להתמקד במבני הכוח וההיגיון שבתוכם הפקחים [...] פועלים".^[36]

פעילותה של רשות הטבע והגנים ממוקמת אף היא בתוך מערך נרחב יותר של אקולוגיות התיישבותיות המנוהלות בידי המדינה הקולוניאלית. אם כך, גם כשכוונותיהם של אנשי טבע יהודים-ישראלים טובות, פעולותיהם מנותבות אל היעד שבבסיס המשטר הזה: נישולם המדוד של הפלסטונים והחלפתם השיטתית במתיישבים יהודים.

סיכום

מאמר זה פתח בבחינת מאמציה של מדינת ישראל בעשורים הראשונים להקמתה להשיב לטבע בעלי חיים מקראיים שנעלמו או שנעלמים מן האזור. שיקום הנוף הפיזי והאקולוגי בהווה משמש כגשר לעברו היהודי-לאומי של המרחב הזה. בהתבססה על משטר ביופוליטי מיומן, מדינת ישראל אומדת ומסווגת את היצורים הלא אנושיים שחיים בה על פי רמת ה"פראיות" שלהם, וזו מתורגמת לדרגת חשיבותם עבור

התוכנית הלאומית. אבל ניהולן של חיות בר הוא עניין חמקמק ולעיתים קרובות הוא מוביל להריגתן, כמו למשל במקרה של השבת היחמורים לטבע בידי רשות הטבע והגנים, שהביאה דווקא למותם של חלק מן הפרטים והשתלבה בהריגתם של בעלי חיים אחרים באזור כגון כלבים מתפראים. יתר על כן, ההגנות הנרחבות שרשות הטבע והגנים מעניקה למינים מסוימים מחייבות לעיתים קרובות "דילול" של פרטים בני אותו המין. הצבאים, שבשנותיה הראשונות של המדינה ניצודו בידי הצבא הישראלי ואחר כך זכו להגנתו, סבלו מאז שורה של דילולים מידי הרשויות בישראל. בד בבד עמדו אותן רשויות על כך שאסור לאף גורם אחר להרוג את הצבאים, והמחישו בכך שהנקרופוליטי הלא אנושי - או ה"יותר מהאנושי" (more-than-human) - גם הוא בסמכותה הבלעדית של המדינה.

מנקודת מבטם של אנשי רשות הטבע והגנים, עיקר אחריותם הוא כלפי תצורות החיים הפגיעות ביותר באזור מבחינתם: חיות הבר. בשם ההגנה על חיות הבר מוזילה הרשות את ערכם של בעלי חיים (וצמחים) [37] שאינם מוגדרים ככאלה שראויים להגנה, ובכך היא מתעלמת ממערכת היחסים ארוכת השנים בין התושבים הפלסטינים של המקום לבעלי החיים והצמחים האלה. כפועל יוצא, אכיפת חוקי הסביבה בידי רשות הטבע והגנים גורמת לניכורם המתגבר של הפלסטינים ממה שהופך בהדרגה לנוף מיוהד ומקראי, ומוגדר עכשיו כ"טבעי".

הניכור הזה בעייתי, הן מנקודת המבט של תפיסות שימור טבע הן מנקודת המבט של צדק סביבתי. כפי שכותבת ההיסטוריונית מרשה וייסיגר בהקשר של ניהול צאן על אדמות הדינה (נאוואחו) בצפון מערב ארצות הברית, "המקרה הזה מספק לנו סיפור עם מוסר השכל לגבי מה שיכול להשתבש כאשר אלה מאיתנו שאכפת להם מן הסביבה מגבשים פתרונות סמכותיים מלמעלה, בלי להקשיב למי שמושפעים מהם יותר מכול - אלה שחיים במגע אינטימי עם האדמה". [38] סכנות הניכור נחשפו כאן באופן הישיר ביותר בהקשר של הצבי המצוי. למרות שהיה אפשר לראות בצבאים אוצר טבעי שמאפשר מאמצי הגנה משותפים, בפועל הם נוהלו ככלי מפלג: החל בבחירה בשמם, המשך בערעור מסורות הציד של הפלסטינים וכלה בהתעלמות מומחי צבא ישראלים מן המרחב הפלסטיני. אכן, מעת לעת הצבא הישראלי יוצא למשימות הצלה של צבאים עמוק בשטחי הרשות הפלסטינית. אחד מבני שיחי ברשות הטבע והגנים תיאר בפניי בגאווה משימה כזאת להצלת עופר שהוחזק בחצרו של פלסטיני תושב אזור A (שאמור להיות בשליטה פלסטינית מלאה). הוא הסביר שלמרות שהאירוע התרחש "מחוץ למדינה", משימת הצלתן של חיות בר מוגנות מצדיקה מבצע צבאי.

אבל מבצעים צבאיים שכאלה, אף שהם נעשים למען הצלתן של חיות בר כמו צבאים, עיטים ואפילו קופים, נוקטים אלימות כלפי קהילות אנושיות. האלימות הזאת, והניכור שהיא מחוללת, כמובן בעייתיים בפני עצמם, אולם הם גם מחבלים ביעדים ארוכי הטווח של שימור טבע באזור המסוכסך הזה. בה בעת, ניסיונות ההצלה של הצבאים מקשים על הפלסטינים לפתח ולבסס אקולוגיות שימור משלהם ביחסם עם בעלי חיים אלו.

- [1] ↑ International Union for Conservation of Nature (IUCN) guidelines, in Irus Braverman, *Wild Life: The Institution of Nature*, Stanford: Stanford University Press, 2015, chap. 130
- [2] ↑ המינוח פלסטין-ישראל מתייחס לכל חלק של האזור הגיאוגרפי השנוי במחלוקת של שטחי מדינת ישראל לאחר 1967, כולל הגדה המערבית הכבושה, עזה ורמת הגולן (אל-ג'ולאן). בחרתי בכוונה להשתמש במקף ולא בלוחסן הנפוץ יותר ("פלסטין/ישראל") כדי להדגיש את כוונתי להתקדם מעבר לפיצול של מרחב זה לעבר הדה-קולוניזציה שלו. באשר לסדר, נראה היה שמדויק יותר מבחינה היסטורית וגם צודק יותר להציב את פלסטין במקום הראשון. ראו גם Irus Braverman, *Settling Nature: The Conservation Regime in Palestine-Israel*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2023
- [3] ↑ Jane Friedman, "A New 'Ark' for Biblical Animals," *New York Times Magazine*, April 5, 1981
- [4] ↑ שם.
- [5] ↑ Lorenzo Veracini, "What Can Settler Colonial Studies Offer to an Interpretation of the Conflict in Israel-Palestine?," *Settler Colonial Studies* 5(3), 2015, p. 270
- [6] ↑ לדיון מקיף במושג ומשמעותו ראו ברורמן (לעיל הערה 3), ובמיוחד עמ' 6-7.
- [7] ↑ Achille Mbembe, *Necropolitics*, trans. Steven Corcoran, Durham: Duke University Press, 2019
- [8] ↑ Charles Levinson, "How Bambi Met James Bond to Save Israel's 'Extinct' Deer," *Wall Street Journal*, February 1, 2010
- [9] ↑ ראיונות עם אבני-מגן.
- [10] ↑ ברורמן (לעיל הערה 2).
- [11] ↑ Thomas Birch, "The Incarceration of Wilderness: Wilderness Areas as Prisons," *Environmental Ethics* 12(1), 1990, pp. 3-26
- [12] ↑ Irus Braverman, Zoo ועל הקונפליקטים הפנימיים שלהם ראו Irus Braverman, *Veterinarians: Governing Care on a Diseased Planet*, Abingdon: Taylor & Francis, 2020
- [13] ↑ פרניאס (לעיל הערה 1), עמ' 7.
- [14] ↑ Shirli Bar-David, David Saltz, and Tamar Dayan, "Predicting the Spatial Dynamics of a Reintroduced Population: The Persian Fallow Deer," *Ecological Applications* 15(5), 2005, pp. 1833-1846

- Gabriel Piterberg, "Erasing the Palestinians," *New Left Review* 10, 2001 ↑[15]
- Noam Leshem, "Repopulating the Emptiness: A Spatial Critique of Ruination in Israel/Palestine," ↑[16]
Environment and Planning D: Society and Space 31(3), 2013, p. 524
- Oded Berger-Tal and David Saltz, "Using the Movement Patterns of Reintroduced Animals to ↑[17]
Improve Reintroduction Success," *Current Zoology* 60(4), 2014, 515
- Alfred W. Crosby, *Ecological Imperialism*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986, pp. 270; Virginia DeJohn Anderson, *Creatures of Empire: How Domestic Animals* ↑[18]
Transformed Early America, Oxford: Oxford University Press, 2004
אצל ברוורמן (לעיל הערה 3).
- Marco Allegra, Ariel Handel, and Erez Maggor (eds.), *Normalizing Occupation: The Politics of* ↑[19]
Everyday Life in the West Bank Settlements, Bloomington: Indiana University Press, 2017
- Amitav Ghosh, *The Nutmeg's Curse*, Chicago: University of Chicago Press, 2021, p. 55 ↑[20]
- Alexandre Kedar, Ahmad Amara, and Oren Yiftachel, *Emptied Lands: A Legal Geography of* ↑[21]
Bedouin Rights in the Negev, Stanford: Stanford University Press, 2018
- אם כי בהקשר זה "צבי" מתייחס ליופייה של הארץ ולא לבעל החיים. ↑[22]
- Lia Hadas et al., "Wild Gazelles of the Southern Levant: Genetic Profiling Defines New ↑[23]
Conservation Priorities," *PLoS ONE* 10(3), 2015, pp. 1-18
העולמי (IUCN).
- Irus Braverman, "Conservation and Hunting: Till Death Do They Part? A Legal Ethnography of ↑[24]
Deer Management," *Journal of Land Use* 30(2), 2015, pp. 143-199
- אלון טל, **הסביבה בישראל**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2006, עמ' 226. ↑[25]
- Roderick Neumann, "Moral and Discursive Geographies in the War for Biodiversity in Africa," ↑[26]
Political Geography 23(7), 2004, pp. 813-837
- Nancy Lee Peluso, "Coercing Conservation? The Politics of State Resource Control," *Global* ↑[27]
Environmental Change 3(2), 1993, p. 207
- Elizabeth Lunstrum, "Green Militarization: Anti-Poaching Efforts and the Spatial Contours of ↑[28]
Kruger National Park," *Annals of the Association of American Geographers* 104(4), 2014, p. 819

- Penny Johnson, *Companions in Conflict: Animals in Occupied Palestine*, Brooklyn: Melville House, 2019, p. 172 [↑][29]
- Yoram Yom-Tov, Amir Balaban, Ezra Hadad, Gilad Well and Uri Roll, "The Plight of the Endangered Mountain Gazelle *Gazella gazella*," *Oryx* 55(5), 2021, p. 776 [↑][30]
- Bram Büscher and Robert Fletcher, "Under Pressure: Conceptualising Political Ecologies of Green Wars," *Conservation & Society* 16(2), 2018, p. 106 [↑][31]
- Rosaleen Duffy et al., "Why We Must Question the Militarisation of Conservation," *Biological Conservation* 232, 2019, p. 66 [↑][32]
- שם, עמ' 71. [↑][33]
- לנסטרומ (לעיל הערה 29), עמ' 818. [↑][34]
- Francis Massé, "Conservation Law Enforcement: Policing Protected Areas," *Annals of the American Association of Geographers* 110(3), 2020, p. 758 [↑][35]
- שם, עמ' 771. [↑][36]
- Irus Braverman, *Planted Flags: Trees, Land, and Law in Israel/Palestine*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009; *Green Gold: The Akkoub's Settler Ecologies* (forthcoming) ברורמן, לעיל הערה 3, עמ' 151-159; [↑][37]
- Marsha Weisiger, *Dreaming of Sheep in Navajo Country*, Seattle: University of Washington Press, 2009, p. 11 [↑][38]

אירוס ברורמן היא פרופסור למשפטים ולגיאוגרפיה וחוקרת סביבה וקיימות באוניברסיטת באפלו. בין ספריה: *Zooland: The Institution of Captivity* (2012); *Coral Whisperers: Scientists on the Brink* (2018); *Wild Life: The Institution of Nature* (2015). מאמר זה מבוסס על חלקים מפרק 2 בספרה *Settling Nature: The Conservation Regime in Palestine-Israel*, שראה אור בהוצאת אוניברסיטת מינסוטה ב-2023.
